

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕНЬ ІНТЕНСИВНОЇ ДОПУСТОВО- ПРОТИСТАВНОЇ СЕМАНТИКИ З ЛОКАТИВНИМ І ТЕМПОРАЛЬНИМ ЗНАЧЕННЯМ

Стаття присвячена з'ясуванню структурно-семантичних та функціональних ознак складнопідрядних конструкцій інтенсивної допустово-протиставної семантики з локативним і темпоральним значенням, підрядна частина яких оформлена не допустовими сполучниками, а сполученням прислівників з обставинним значенням *де, куди, звідки, коли* з часткою *не*, яка має підсилювальне значення, чи поєднанням сполучника-частки *хоч* з тими ж прислівниками.

Ключові слова: складнопідрядні речення, допустово-протиставні семантико-синтаксичні відношення, інтенсифікатори допустового значення, локативне та темпоральне значення.

З-поміж складнопідрядних речень розчленованої структури виділяють речення з допустово-протиставними відношеннями, підрядна частина яких містить узагальнену просторову та часову характеристику. Детальний аналіз цих конструкцій доводить неоднорідність їхнього змісту.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні семантичних особливостей складнопідрядних конструкцій інтенсивної допустово-протиставної семантики з локативним і темпоральним значенням, а також дослідження взаємної дистрибуції видо-часових та способових дієслівних форм присудків у головній та залежній частинах складних речень.

Актуальність дослідження полягає в необхідності детального аналізу структури та функціонування складних речень інтенсивної допустово-протиставної семантики. Системний розгляд складних речень інтенсивної допустово-протиставної семантики дозволить повніше збагнути структуру мови і мовлення загалом, встановити механізми функціонування та взаємодії різних мовних рівнів із властивими їм лінгвальними одиницями.

Вивченню складнопідрядних конструкцій інтенсивної допустово-протиставної семантики з локативним і темпоральним значенням присвячено дослідження українських мовознавців І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, А. П. Загнітка, К. Ф. Шульжука, А. Г. Кващука, М. В. Марченка, Н. О. Ковальнової, Т. П. Ткачука та інших. Допустово-протиставні семантико-синтаксичні відношення у складному реченні на матеріалі російської мови досліджували М. Є. Кухаревич, Т. Г. Печонкіна, Н. О. Андрамонова, Н. П. Перфільєва, В. Ю. Апресян, Р. М. Терємова, В. С. Храковський, Л. С. Естріна та інші.

Складнопідрядні речення інтенсивної допустово-протиставної семантики з локативним значенням репрезентовані конструкціями, оформленими сполученням прислівників *де, куди, звідки* з часткою *не* – *де не, куди не, звідки не*, а також сполучника-частки *хоч* (рідко *хай*) з тими ж прислівниками – *хоч де, хоч куди, хоч звідки*. Вони можуть поєднуватися з сурядними сполучниками *а, але, проте* та іншими для оформлення допустово-протиставної семантики, яка виявляється особливо чітко через поєднання сполучних засобів підрядності та сурядності, напр.: *Де не був я, а думки мої раз у раз коло моєї дитини* (М. Коцюбинський). *Куди не закидала поета доля, але він ніколи не забував своєї Батьківщини*.

За визначенням К. Г. Городенської, *де не (куди не, звідки не)* – сполучнословна єдність, поєднує підрядну допустову частину з головною частиною складнопідрядного речення підрядним детермінантним зв'язком, указуючи на те, що крайній вияв ознаки в підрядній допустовій частині не впливає на виконання дії чи появу стану в головній частині [3, с. 61].

Допустовий компонент таких речень містить узагальнену просторову характеристику місця, напряду. Подія-наслідок відбувається всупереч усім просторовим обставинам: чи то локативної обмеженості дії, чи то кінцевого або вихідного пункту руху.

Відносні прислівники *де, куди, звідки* з часткою *не* чи *хоч*, будучи членами підрядної предикативної одиниці, відповідно до своєї категорійної семантики мають обставинне значення і визначають локативний параметр узагальнення. Однак загальний зміст синтаксичної конструкції заперечує важливість будь-якої і всіх без винятку обставин. Незважаючи на посилену інтенсивність вияву того, про що йдеться в підрядному реченні, в головній частині констатовано результат, протилежний тому, якого варто було б очікувати, зважаючи на зміст підрядного речення, напр.: *З того часу почалася запекла сварка поміж двома братами — Грицьком та Панасом. Де б не стрівалися вони, то зараз якось зачепляться за ту землю, та й почнеться суперечка, за малим не бійка* (Б. Грінченко). *Хоч би куди ти поспішав, хай і до радощів кохання, якого б в серці не плекав ти потаємного бажання, – її зустрівши, станеш ти, зніяковівши мимовільно, щоб уклонитись богомільно ясній святині краси* (М. Рильський). *Звідки б не приходили вітальні листівки, однак жодна з них не могла її потішити*.

Сполучні засоби *де не, куди не, звідки не, хоч де, хоч куди, хоч звідки* у підрядній частині є узагальненим вираженням для позначення сукупності різних просторових точок, кожна з яких позбавлена конкретної референції. Оскільки в кожному з повторень репрезентовані різні точки із загальної сукупності, то цим конструкціям притаманне ітеративне значення. Відповідно в них зазвичай уживають дієслова, що позначають просторову локалізацію, напр.: *Місце, де має стати Корнійв дім, ніби навмисно для цього приготовлене. Рівне, проти сонця. Не те що там, під братовим порогом, де лиш не ступиши — на чуже попадеш...* (У. Самчук). *О, життя моє кохане, Я в твоїм саду, Де не стану, де не гляну, Де я не піду* (В. Сосюра).

Хоч де б не блукав я, хоч де б не ходив я, -

*В засніженій Комі чи в тихій Полтаві,
Хай в радості й щасті,
Хай в горі й неславі, -
Я лину крізь даль невідому й відому
До рідного дому, до отчого дому (І.Савич).*

Кон'юнктивні складні конструкції, підрядні частини яких оформлені сполучними засобами *де (б) не, хоч (би) де*, репрезентовані двома моделями. У першій моделі дієслово у формі умовного способу є компонентом лише підрядної частини, напр.: *Мені казали, що у вас невідкладні до мене справи. Коли ж це справді так, то не годиться кликати султана до двору, а треба бігти чимдуж до нього, де б він не знаходився* (Р. Іваничук). *Хоч би куди звертався такий чоловік, кожна його дія така божественна, що, полишаючи позаду всіх інших людей, він являє собою щось дароване ніби богом, а не здобуте людським мистецтвом* (П. Загребельний).

У другій моделі дієслово у формі умовного способу є компонентом головної і підрядної частин, відповідно такі синтаксичні конструкції є допустово-умовними, напр.: *Учителю завжди хотілося б залишатися в пам'яті своїх вихованців, де б вони не працювали, на яких широтах і меридіанах життя б не опинялися.*

У реченнях з узагальненою вказівкою на місце або напрям дії протиставні відношення настільки слабкі, а підрядні відношення власне місця настільки посилюються, що, незважаючи на препозицію підрядної частини, вживання протиставного сполучника на початку головного речення зазвичай неможливе. Має значення відсутність спільних для головної та підрядної частини суб'єктів чи об'єктів дії, напр.: *Де б не заховався – з-під землі знайдемо тебе* (М. Стельмах).

За спостереженнями Литовкіної З. О., підрядні речення з часткою *не* при дієсловах нерідко поєднують декілька значень, зокрема допустовості і простору (*куди не глянь...*) [7, с.8].

Стійкі синтаксичні конструкції з компонентами *куди не* і *де не* характерні конкретністю лексичного значення і міцним зв'язком з головним реченням, хоч за формою вони мало відрізняються від подібних стійких сполучень зі словами *що не* і *як не*, напр.: *Як не було важко, як не мерзли вони під осінніми дощами, а проте не розбіглися, а навпаки, ще більше згуртувалися* (Д. Бедзик). *Але як би не було тяжко, скільки б не було бідувань і втрат, одне ми знаємо твердо й точно – ми повинні перемогти* (О. Довженко).

Компоненти *де не* і *куди не* вказують на місце і напрям узагальнення, тому поєднуються з дієсловами відповідної семантики. *Куди не глянь* (*глянеш, гляну, погляну*), *де не глянь* (*гляну, глянеш*), *куди не ступи, куди оком не кинь, де не був* (*де б не був, де не бував*) – найуживаніші стійкі синтаксичні сполучення, співвідносні з підрядним реченням. Напр.: *Куди не кинь — порожньо. Минулися макарони, рис, порції. А їсти треба...* (У. Самчук). *От так, куди не глянь, а все треба тую землю вдержати в своїх руках* (Б. Грінченко). *Інші бояться, коли гримить, а Ягничеві це — ще з дитячих літ — мов найкраща музика. Де не бував, у які грози не потрапляв, зблизька бачив електричні*

розряди такі, коли аж на палубу іскри сиплються із залізних снастей корабля, **але** ніде не чув він таких красивих громів, як у своїй Кураївці! (О. Гончар). Кожний, **де б не був**, **де б не ходив**, місця того, де вперше світ побачив, шукає. (У. Самчук).

Для конструкцій з дієсловом *глянути* в різних формах характерне виразне інтонування відсутнього, але можливого в головній частині слова-відповідника *всюди* (або *скрізь*), напр.: *Нелегко і Корнієві дому свою покидати. **Куди не** глянь — праця* (У. Самчук). Пор. : ***Куди не** глянь — всюди праця*.

У всіх таких реченнях підрядна частина, хоч і має узагальнений характер, міцно пов'язана з головною, але допустові відношення між їх компонентами слабкі, оскільки підрядне речення є лише узагальненою вказівкою на місце дії в реченні. У таких конструкціях відношення близькі до тих, які наявні в складнопідрядних реченнях з підрядними місця.

Характер відношень не змінюється навіть тоді, коли підрядне речення займає постпозицію, напр.: — *Що скрутно, то скрутно. Але якось то Бог дасть,— завертає назад Григорчук... — Воно те саме в цілій окрузі, **куди не** глянь*. (У. Самчук).

Паралельно з дієсловом *глянути* вживається фразеологічне *кинути оком*. Дієслово *кинути* найчастіше має форму II особи однини, що є найвдалішою для вираження узагальнено-особового значення, напр.: *Але коли ще я був пастухом, то отам, де тепер такі розкішні колонії з садами та хмельницями, все одні ліси були... **Куди не** кинь оком, ліс, галява, знов ліс...* (У. Самчук).

Якщо до складу стійкої синтаксичної конструкції входить дієсловозв'язка *бути* у формі минулого або майбутнього часу і найчастіше умовного способу, то склад підрядної частини змінюється: крім сполучного засобу *де не* і дієслова *бути* з'являється особовий займенник на позначення суб'єкта дії, напр.: *Білі каштани, світлі вогні, **де б не бував я**, любі мені* (А. Малишко).

Особовий займенник може бути опущений у одній із частин, напр.: ***Де не бував**, у які грози не потрапляв, зблизька бачив електричні розряди такі, коли аж на палубу іскри сиплються із залізних снастей корабля, але ніде не чув він таких красивих громів, як у своїй Кураївці!* (О. Гончар).

Указівка на місце дії у підрядному реченні може пояснюватися однорідними членами з локативним значенням, напр.: ***І де б не був я** — **дома чи в дорозі** — завжди зі мною мамин оберіг* (З газети).

Значно рідше трапляються складні речення зі сталими компонентами *куди не ступи*, *куди не поверни*, *де не ступи*, напр.: *Щоправда, Горянського земля велика — дві тисячі з половиною десятин,— але гуртом узяти можна. Тоді громада буде в такому кільці, що з його не буде ходу. **Куди не ступни** — все їх земля буде* (Б. Грінченко). *Скільки можна отак зустріти ерудитів, краснословів, дотепників, тонких натур, вільнодумців! Але в переважній більшості добра того стає лиш на один раз. Це мовби вівіска, за якою нічого нема. Казка про солом'яного бичка. Зовні наче й бичок, а насправді — напханий соломою. **Куди не повернись** — солом'яні бички* (П. Загребельний). ***Де не ступнеш** — неодмінно зустрінешся з чорним суб'єктом, намальованим чорною сільветою на паркані чи на мурі* (І. Багрянний).

Отже, складнопідрядні допустово-протиставні речення з локативним значенням належать до ітеративних допустово-протиставних синтаксичних конструкцій зі значенням інтенсивності. Допустові відношення в таких синтаксичних утвореннях є менш виразними, ніж між частинами неітеративних конструкцій, а зміст головного речення не відповідає сказаному в підрядному за будь-якого конкретного значення прислівників *де, куди, звідки*.

Складнопідрядні речення інтенсивної допустово-протиставної семантики з темпоральним значенням репрезентовані конструкціями, оформленими сполученням прислівника з часовим значенням *коли* з часткою *не* – *коли не*, а також сполучника-частки *хоч* з тим же прислівником – *хоч коли*.

За визначенням К. Г. Городенської, *коли не* – сполучнослівна єдність, що поєднує підрядну допустову частину з головною частиною складнопідрядного речення підрядним детермінантним зв'язком, указуючи на те, що крайній вияв ознаки в підрядній допустовій частині не впливає на виконання дії чи появу стану в головній частині [3, с.209].

Відносний прислівник *коли* з часткою *не*, будучи членом підрядної предикативної одиниці, відповідно до своєї категорійної семантики має обставинне значення і визначає темпоральний параметр узагальнення. Однак загальний зміст синтаксичної конструкції заперечує важливість будь-якої та всіх без винятку обставин. Незважаючи на посилену інтенсивність вияву того, про що йдеться в підрядному реченні, в головній частині констатовано результат, протилежний тому, якого слід було б очікувати, зважаючи на зміст підрядного речення, напр.: **Коли б не** *ліг я, звечора чи опівночі, а встану однаково рано, така вже виробилась звичка* (О. Гончар). Сполучний засіб *коли б не* пов'язаний з однорідними членами речення (*звечора чи опівночі*), які розкривають його зміст.

Одні конструкції з концесивним транслятивом *коли (б) не* відображають ситуацію, що загалом не належить до конкретного часового плану, напр.: **Коли б він не** *зателефонував, я завжди з ним розмовляю*. Інші – стосуються минулого чи майбутнього часового плану, напр.: **Коли б він не** *зателефонував, я завжди з ним розмовляла*. **Коли б він не** *зателефонував, я завжди з ним буду розмовляти*.

Специфіка цих конструкцій у тому, що сполучний засіб *коли не* у підрядній частині є узагальненим вираженням для позначення сукупності різних часових моментів, які позбавлені конкретної референції. Оскільки в кожному з повторень репрезентовані різні часові моменти, то цим конструкціям притаманне ітеративне значення. Напр.: **Коли б син не** *повернувся додому, вона сама відчиняла йому двері в сподіванні почути від сина пояснення* (З газети).

Отже, складнопідрядні допустово-протиставні речення з темпоральним значенням належать до ітеративних допустово-протиставних синтаксичних конструкцій зі значенням інтенсивності. Зміст головного речення в таких синтаксичних утвореннях не відповідає сказаному в підрядному за будь-якого конкретного значення прислівника *коли*.

Подальше дослідження допустово-протиставних відношень у складнопідрядному реченні має розгортатися на основі виявлення відмінностей їхнього вираження в різних стилях сучасної української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрамонова Н. А. Сложные предложения, выражающие обстоятельственные отношения в современном русском языке / Наталия Алексеевна Андрамонова. — Казань : Изд-во Казан. ун-та, 1977. — 175 с.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / Іван Романович Вихованець. — К. : Либідь, 1993. — 368 с.
3. Городенська К. Г. Граматичний словник української мови : Сполучники / Катерина Григорівна Городенська. — Херсон : Видавництво ХДУ, 2007. — 340 с.
4. Загнітко А. П. Основи українського теоретичного синтаксису / Анатолій Панасович Загнітко. — Горлівка : ГДППМ, 2004. — Ч. 2. — 254 с.
5. Кващук А. Г. Структурно-семантичні типи складних речень допустового співвідношення в сучасній українській літературній мові : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Анатолій Гурович Кващук. — Станіслав, 1959. — 268 с.
6. Ковальова Н. О. Структурні, логіко-семантичні і функціональні типи допустових речень у сучасній науковій мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.02.01 – українська мова / Н. О. Ковальова. — Дніпропетровськ, 2005. — 18 с.
7. Литовкина З. А. Присубстантивные придаточные предложения с оттенком обстоятельственного значения в современном русском литературном языке : дисс. на соиск. уч. ст. канд. филол. наук : спец. 10.02.01 "Русский язык" / З. А. Литовкина. — Харьков. — 1965. — 312 с.
8. Перфильева Н. П. Уступительно-противительные конструкции с двусторонней связью в современном русском языке : автореф. дисс. на соиск. уч. ст. канд. филолог. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Н. П. Перфильева. — Томск, 1984. — 22 с.
9. Теремова Р. М. Семантика уступительности и ее выражение в современном русском языке / Римма Михайловна Теремова. — Л. : ЛГПИ имени А. И. Герцена, 1986. — 75 с.
10. Ткачук Т. П. Функціонально-семантична категорія допустовості в сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / Т. П. Ткачук. — К., 2009. — 20 с.
11. Храковский В. С. Универсальные уступительные конструкции / В. С. Храковский // Вопросы языкознания. — 1999. — № 1. — С. 103—122.
12. Эстрина Л. С. Выражение уступительных отношений в сложных предложениях с относительным подчинением / Л. С. Эстрина // Вопросы синтаксиса русского языка. — Калуга, 1969. — С. 142—148.

Статья посвящена выяснению структурно-семантических и функциональных признаков сложноподчиненных конструкций интенсивной уступительно-противительной семантики с локативным и темпоральным значением, подчиненная часть которых оформлена не уступительными союзами, а сочетанием наречий с обстоятельственным значением *де, куди, звідки, коли* с частицей *не*, которая имеет усилительное значение, или сочетанием союза-частицы *хоч* с теми же наречиями.

Ключевые слова: сложноподчиненные предложения, уступительно-противительные семантико-синтаксические отношения, интенсификаторы уступительного значения, локативное и темпоральное значение.

This article is devoted to elucidate peculiarities of the formal and semantic structure of the complex constructions of intensive concessive and adversative relations, to research the mutual distribution of predicates' verbal forms at the main and dependental parts of sentences. Adverbial „*де, куди, звідки, коли*” with particle „*не*” or „*хоч*” are the conjunction means in these sentences.

Key words: compound sentences, concessive and adversative relations, intensive of concessive semantic, locative and temporal semantic.